

МАСТАЦКАЯ ДЭТАЛЬ ЯК СРОДАК СТВАРЭННЯ СУБСТАНЦЫЯЛЬНЫХ ВОБРАЗАЎ У БЕЛАРУСКІХ ЧАРАДЗЕЙНЫХ КАЗКАХ

Мастацкая дэталі – гэта выяўленчая мастацкая падрабязнасць: элемент пейзажа, партрэта, маўлення, псіхалагічнай характарыстыкі персанажа, сюжэта. Расійскі тэарэтык літаратуры Л. Крупчаная дае наступнае азначэнне: «Дэталі мастацкая – адзін са сродкаў стварэння вобраза, які дапамагае ўявіць увасоблены характар, карціну, прадмет, дзеянне, перажыванне ў іх своеасаблівасці і непаўторнасці» [1, 230]. У прыведзеным азначэнні падкрэслена: дэталі – сродак стварэння вобраза. Мы разгледзім ролю мастацкай дэталі ў стварэнні асаблівых тыпаў вобразаў – персанажаў, локусаў і рэчаў. Мы лічым, што тры дадзеныя віды вобразаў можна аб’яднаць у адзіны сэнсава-структурны тып мастацкага вобраза. Пад сэнсавым падабенствам усіх згаданых відаў вобразаў мы маем на ўвазе іх суаднесенасць з канкрэтнымі адзінкавымі аб’ектамі матэрыяльнай рэчаіснасці – напрыклад, жывымі істотамі (персанажы), месцамі, лакальна акрэсленымі адзінкамі прасторы (локусы), прадметамі (рэчы). На гэтай падставе мы называем дадзеныя тры віды вобразаў «рэчыўнымі», ці «субстанцыяльнымі». У той час як, напрыклад, вобраз краіны і народа – зборны вобраз, які складаецца з мноства асобных адзінак; вобразы-тропы выяўляюць адносіны паміж некалькімі рознымі аб’ектамі ці з’явамі або паміж аб’ектамі і яго часткай і г. д., а таксама могуць быць абстрактнымі. Пад структурным падабенствам вобразаў-персанажаў, локусаў і рэчаў мы разумеем магчымасць прадставіць іх у якасці структуры з пэўным наборам кампанентаў. Кожны вобраз у тэксце абазначаны канкрэтнай лексэмай, але сэнсавое напавяненне вобраза кардынальна адрозніваецца ад звычайнага, агульнаўжывальнага значэння дадзенай лексемы. Гэта адбываецца ў выніку «прырашчэнняў» сэнсаў да слова, якім абазначаны вобраз. Слова ў мастацкім творы, як адзначае акадэмік В. Вінаградаў, стварае асаблівы мастацкі свет, і таму па сваёй сэнсавай накіраванасці яно *двуплановае*, а значыць *вобразнае*. «Яго сэнсавая структура пашыраецца і ўзбагачаецца тымі мастацка-выяўленчымі прырашчэннямі сэнсу, якія развіваюцца ў сістэме цэласнага эстэтычнага аб’екту» [2, 50 – 51].

Дадатковыя сэнсы можна абагульніць у некалькі груп. Групы сэнсаў і ёсць кампаненты структуры вобраза, якія мы вылучаем: аўтар пры стварэнні мастацкага вобраза перапрацоўвае некаторыя жыццёвыя рэаліі і культурныя з’явы (адсюль – **культурна-рэчаісны кампанент**); надзяляе вобраз пэўнымі мэтамі і функцыямі, каб уключыць яго ў структуру тэксту, суаднесці з іншымі вобразамі (**функцыянальна-мэтавы кампанент**); прыўносіць пэўныя дэталі, каб надаць яму канкрэтнасць і непаўторнасць (**кампанент «мастацкая дэталі»**), і, у рэшце рэшт, адэнявае, суадносячы яго са сваімі

аксіялагічнымі ўстаноўкамі, этычнымі нормаў і бачаннем эстэтычнага ідэалу (кампанент «аўтарская ацэнка»). Заўважым, што такая структура рэчыўных вобразаў яскрава адрознівае іх ад тых жа вобразаў-тропаў, структуру якіх, згодна з тэорыяй даследчыка П. Паліеўскага, магчыма звесці да простых схем «А як Б» ці «А не як Б» [4, 72-114]. Структура рэчыўных вобразаў, як бачым, намнога больш складаная. Субстанцыяльныя вобразы маюць у творы і асаблівую сэнсавую нагрузку. Напрыклад, не кожнае месца, аб'ект прасторы ў творы з'яўляецца вобразам-локусам, а толькі той, у якім адбываюцца асабліва значныя падзеі. Увогуле, пад **вобразамі-персанажамі** мы разумеем дзейных асоб твора – жывых істот, а таксама аб'екты і з'явы, што функцыянальна іх замяняюць, гэта значыць, такія вобразы, якім у творы прыпісваецца ўласцівасць мыслення, адчування, дзейнасці. Да **вобразаў-рэчаў** адносім nelaкалізаваныя ў прасторы аб'екты, якія магчыма перамясціць з месца на месца. А вось аб'екты, лакалізаваныя ў прасторы, са стабільным у ёй месцазнаходжаннем, мы называем **вобразамі-локусамі**. Гэта, па сутнасці, вобразы прасторы, але не панарамныя малюнкi, як пейзаж, а адзінкавыя аб'екты.

Зразумела, што не ўсялякі згаданы ў творы прадмет, месца ці асоба з'яўляюцца вобразамі з такой складанай структурай. Мы лічым, што менавіта на падставе наяўнасці ўнутры вобраза складанай структуры з абазначанымі кампанентамі трэба адрозніваць паўнацэнныя рэчыўныя вобразы ад мікравобразаў-мастацкіх дэталей. Мастацкая дэталі – таксама вобраз, але па сутнасці сваёй іншы, чым разглядаемыя рэчыўныя вобразы, менш складаны і бліжэйшы да вобразаў-тропаў (а часам і супадае з імі), з недастаткова арганізаванай (у параўнанні з субстанцыяльнымі вобразамі) вобразнай структурай і недастаткова значнай роляй у сюжэце. Мы называем дэталі «мікравобразамі» ў адносінах да больш складаных вобразаў-персанажаў, локусаў і рэчаў.

Можна вылучыць два тыпы мастацкіх дэталей: адны з'яўляюцца адасобленымі кампанентамі ў тэксце, а другія – *кампанентамі структуры* паўнацэнных рэчыўных вобразаў. Калі першыя – асобныя адзінкавыя ўпамінанні ў тэксце нейкіх рэчаў, аб'ектаў ландшафта, людзей ці жывёл, то другія – усяго толькі элементы партрэта ці характару персанажа, знешняга выгляду локуса ці рэчы і г. д.

Універсальнай класіфікацыі тыпаў мастацкіх дэталей да гэтага часу не існуе. Асобныя класіфікацыі, якія трывала зацвердзіліся ў літаратуразнаўчай навуцы, не заўсёды магчыма прыкласці да твораў усіх жанраў, напрыклад да фальклорных. Мы звяртаемся да класіфікацыі, найбольш, на нашу думку, універсальнай, прыдатнай і для фальклорных, і для літаратурных твораў. Так, паводле класіфікацыі даследчыка У. Кухарэнкі, вылучаюцца наступныя віды дэталей: 1) *выяўленчыя*. Дэталі гэтага тыпу павінны «ствараць зрокавы вобраз таго, што апісваецца» [3, 113], і часцей за ўсё ўваходзяць «у якасці кампанента ў склад вобраза прыроды і вобраза знешнасці» [3, 113]. Такім чынам, выяўленчыя дэталі адносяцца да тых, што ўваходзяць ў склад вобразаў; 2) *удакладняючыя*. Наконт іх У. Кухарэнка адзначае: «Асноўная

функцыя ўдакладняючай дэталі – шляхам фіксацыі нязначных падрабязнасцей факта ці з’явы стварыць ўражанне іх дакладнасці, верагоднасці» [3, 113]. Менавіта да гэтага тыпу трэба аднесці, магчыма, усе дэталі, якія з’яўляюцца адасобленымі кампанентамі ў тэксе; 3) *характаралагічныя* дэталі ўдзельнічаюць у фарміраванні характару вобраза-персанажа; 4) *імпліцытныя*. «Імпліцытная дэталі адзначае знешнюю характарыстыку з’явы, па якой угадваецца яе глыбінны сэнс» [3, 115], асноўнае прызначэнне такога кшталту дэталі – стварэнне падтэксту.

Дадзеная класіфікацыя ў значнай ступені функцыянальная, вынікае з галоўнай функцыі кожнай дэталі ў тэксце.

Разгледзім, як мастацкія дэталі ўдзельнічаюць у стварэнні субстанцыяльных вобразаў у беларускіх чарадзейных казках.

Трэба адзначыць, што ў фальклоры мастацкая дэталі яшчэ не набыла такую шматфункцыянальнасць, як у літаратуры, але ўжо адыгрывае важную ролю ў абмалёўцы вобраза. Мастацкія дэталі, якія характарызуюць рэчыўныя вобразы, у казках могуць праяўляцца ў апісаннях асобных рыс знешняга выгляду персанажаў, локусаў і рэчаў (*выяўленчыя* дэталі), у акцэнтацыі ўвагі на асобныя рысы паводзін персанажаў ці асаблівасці іх маўлення (характаралагічныя і слоўныя дэталі), на асобныя ўласцівасці, у тым ліку – функцыі і мэты, персанажаў, локусаў і рэчаў, якія выяўляюць іх сувязь з міфалогіяй і іншымі культурнымі сэнсамі (імпліцытныя дэталі) і г. д.

У казках гэта перш за ўсё апісанне знешнасці герояў (*выяўленчыя дэталі*). Часцей за ўсё апісанне знешнасці ўяўляе сабою зусім кароткую характарыстыку, напрыклад, «маладзец відны» – пра **Івана**, героя казкі «Шклянныя горы». Або пра **жонку Івана Васільевіча**: «дужа прыгожая» («Іван Васільевіч – стралок»). Міфалагічныя персанажы таксама не атрымоўвалі разгорнутую характарыстыку. Пра **Цмока**, або **Змея**, у большасці казак вядома толькі, што ён можа быць трох-, шасці-, дзевяці і дванаццацігалавы. Падкрэсліванне шматгалавасці Цмока ўказвае, па-першае, на яго нечалавечую прыроду, хоць ён і можа выглядаць як чалавек, па-другое, магчыма, сведчыць пра яго мудрасць. Некаторыя багі ў развітых міфалогіях свету таксама мелі па тры галавы, напрыклад, Трымурці ў індуізме. Такім чынам, шматгалавасць Змея падкрэслівала перш за ўсё асаблівае, звышнатуральнае паходжанне персанажа. Гэтая дэталі з’яўляецца адначасова і *выяўленчай*, і *імпліцытнай*. Калі ў казках даецца дастаткова разгорнутае апісанне героя, то яно, як правіла, акцэнтуюе ўвагу на залатых ці сярэбраных дэталях у яго знешнасці: «*Ажно выходзіць з мора Яварка, высокая, тонка, яе сукні і чаравікі срэбныя, яе валасы і бровы залатыя...*» [6, 365]. Тут можна бачыць далёкае водгулле міфа – згадку пра сонечна-месяцавае паходжанне персанажаў.

Складаны від дэталі – апісанне магутнасці ці выпрабаванне сілы персанажа, асабліва ў казках багатырскага цыкла. Напрыклад: «*...Сядзіць сам Кажамяка і мне рукамі дванаццаць шкур*» («Кірыла Кажамяка»). Найчасцей **багатыр** загадвае зрабіць сабе булаву, закідвае яе ў неба, доўга чакае і падстаўляе сваё калена, каб праверыць, ці разаб’ецца аб яго зброя. Або такога

кшталту дэманстрацыя сілы: «*Каваль-Багатыр што махне, дак дзесяць дубоў і паляціць, бы чарацін*» [5, 329]. Гэтыя дэталі можна аднесці да *характаралагічных*. Характаралагічную функцыю выконваюць і іншыя дэталі. Напрыклад, шкадаванне: герой шкадуе жывёл, не з'ядае іх, хоць і пакутуе ад голаду. Такія паводзіны ўласцівы станоўчаму персанажу, а праз дэталі выяўляецца аўтарская ацэнка.

У абмалёўцы вобразаў-локусаў і вобразаў-рэчаў удзельнічаюць мастацкія дэталі розных відаў. Напрыклад, у казцы «Сын прададзёны» махнуў герой *шчоткай*, атрыманай ад дачкі змея, «*і сталі логі да балоты, і лес яловы, такі гусценны, што і вуж не прапаўзе*» [5, 256]. Тут ужываюцца *выяўленчыя* і адначасова *характаралагічныя* дэталі, выражаныя разгорнутымі слоўнымі характарыстыкамі. Саму ж сувязь паміж магічнымі рэчамі і локусамі, якія з'яўляюцца пры іх прымяненні, можна лічыць *імпліцытнай* дэталлю ў структуры як магічных рэчаў, так і локусаў. Такіх прыкладаў у казках шмат.

Сувязь локусаў і персанажаў у казках характарызуецца пэўнымі дэталямі. У казцы «Басня пра чарта» *дачка чорта* паслядоўна абярнулася *царквою, кветкай, ракою* [5, 265 – 266]. У казцы «Аб кравевічу, чараўніку і яго дачцы» ўцекачы, дзякуючы *дзяўчыне-чарадзеіцы*, затым пераўтварыліся ў *лес і маленькую пташачку, у вялікую гару і салавейчыка* на ёй, у *возера і качку* [5, 271]. У гэтых прыкладах прысутнічаюць *імпліцытныя дэталі*. Яны праяўляюцца праз узаемасувязь вобразаў-локусаў з персанажамі: персанажы цудоўным чынам ператвараюцца ў локусы, якія пэўным чынам характарызуюць персанажаў.

Часта ў якасці казачных вобразаў-локусаў сустракаюцца разнастайныя збудаванні. Звычайна пры апісанні іх выгляду выкарыстоўваюцца яркія мастацкія дэталі, каб падкрэсліць незвычайнасць. У казцы «Адай тое, што дома невядома» вобразна апісваецца незвычайны дом, які павінен збудаваць герой: «*Збудуй ты праз ноч камяніцу, каб было ў ёй столькі пакояў, колькі дзён у гаду, каб столь была, як неба, каб хадзілі па ёй сонца, месяц і зоры, каб працякала кругом камяніцы рака, каб быў чэраз раку мост – залатай маснічка, сярэбраная маснічка, каб чэраз мост перакінулася вясёлка, а канцамі ў ваду ўпіралася*» [5, 276]. Вялікая колькасць *выяўленчых* дэталей (бо апісваецца знешні выгляд камяніцы), якія адначасова з'яўляюцца і *імпліцытнымі*, афармляюцца з дапамогай слоўных характарыстык, эпітэтаў і параўнанняў.

Напачатку выяўленчасць мастацкай дэталі звязана з міфалагічнай традыцыяй, пра што, перш за ўсё, сведчаць колеравыя дэталі тыпу «залатая маснічка, сярэбраная маснічка», «залаты яблык, сярэбраны яблык». Іх важнасць абумоўлена, хутчэй за ўсё, сувяззю з Сонцам ды Месяцам.

Пры апісанні локусаў у чарадзейных казках назіраецца выразная тэндэнцыя да гіпербалізацыі. Напрыклад, у казцы «Царэўна-лягушка»: «*Пайшоў меншы сын на балота, а балота такое вялікае, што ні канца ні краю не відаць. Ідзець ён, ідзець, а балота нідзе не канчаецца*» [6, 98]. Казачная гара часта такая «*высокая, што і птушка не пераляціць*» [6, 150]. У

гэтых прыкладах мы бачым *выяўленчыя, характаралагічныя і імпліцытныя* дэталі (напрыклад, апісанне гары не толькі падкрэслівае яе знешні выгляд, але і характарызуе пэўным чынам, а магчыма, і стварае падтэкст). Вялікі памер з'яўляецца дэталлю *імпліцытнай* таму, што дадзеныя локусы знаходзяцца ў іншасвеце. Праз іх велізарнасць пазначаецца пераход са звычайнага свету ў звышнатуральны. Напрыклад, у казцы «Івашка Мядзведжае вушка» гіпербалізуюцца ўсе локусы на мяжы двух светаў, : лес там – агромністы, гара – вялікая, камень – велізарны, нара – надта глыбокая [5, 156–167].

Для казачных вобразаў-рэчаў таксама характэрна гіпербалізацыя. Напрыклад, стары Палугрым, «*сам з вяршок, а галава з гаршок*», меў «*кнучік дліною на сем вёрст*» [5, 282]. У цэлым *выяўленчыя* дэталі для магічных рэчаў чарадзейнай казкі – з'ява нячастая. Рэч паўстае ў сваёй функцыянальнай прыналежнасці, аднак яе паходжанне, бяспрэчна, міфалагічна-рытуальнае: шмат якія рэчы, апісаныя ў казках, мелі рытуальнае значэнне. Генетычна яны ўзыходзяць да тых культурных даброт, якія ў міфе здабывае герой.

Рэдкія выпадкі ўказання на дэталі знешняга выгляду магічнай рэчы (напрыклад, *чорныя* ці *залатыя* яблыкі, *іржавае* сядло, *дзіравы* кашалёк). Яны падкрэсліваюць звышнатуральныя ўласцівасці рэчы і яе функцыянальную сутнасць як фетыша. Гэта значыць, што дэталі з'яўляюцца не толькі *выяўленчымі*, але *імпліцытнымі* ці *характаралагічнымі*. Яны і апісваюць знешні выгляд, і характарызуюць рэчы як незвычайныя, і ствараюць міфалагічны падтэкст – сігналізуюць сувязі магічных рэчаў з міфалагічнымі ўяўленнямі.

Кампанент структуры вобраза – мастацкая дэталёў – праяўляецца ў тэксце праз эпітэты, якія дадаюцца да назваў магічных рэчаў, і праз характарыстыкі, звязаныя з узаемадзеяннем рэчы і персанажа. Так, у казцы «Шклянныя горы», перад тым як ісці да Бабы Югі здабываць чароўнага каня, герой па нейкай незразумелай прычыне знішчае магічныя рэчы, якія яму належаць, – *кавёр-самалёт* і *вірмяк-ненавідзец*. Гэта яўна *імпліцытная* дэталёў, указанне на тое, што нельга карыстацца магічнымі рэчамі пры праходжанні дадзенага выпрабавання, хоць сюжэтная менавіта яны сапраўды маглі б вельмі дапамагчы герою.

Такім чынам, мастацкая дэталёў як маляўнічая падрабязнасць у чарадзейных казках, дапамагае выяўленню міфалагічнага падтэксту вобразаў, надае ім адценне незвычайнасці і цудоўнасці, з'яўляючыся, адным з маркёраў казкавага стылю. Менавіта мастацкая дэталёў дапамагае падкрэсліць спецыфіку канкрэтнага вобраза, адрозніваць вобразы паміж сабою (напрыклад, *залатыя* яблыкі вяртаюць маладосць, а *чорныя* надзяляюць вялікай фізічнай сілай; на *калінавым* мосце адбываецца сустрэча і двубой героя са Змеем, а *крышталёвы* мост будзе герой і г. д.). Мастацкія дэталі як кампанент структуры субстанцыяльных вобразаў звязаны з іх функцыянаваннем у тэксце ў якасці канкрэтнай адзінкі, адрознай ад іншых

вобразаў. Дэталі надаюць вобразам індывідуальнасць і непаўторнасць, робяць іх больш яркімі і выразнымі.

ЛІТАРАТУРА

1. Введение в литературоведение: учебник / Н. Л. Вершинина [и др.]; под общ. ред. Л. М. Крупчанова. – М.: , 2005.
2. *Виноградов, В. В.* О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М., 1959.
3. *Кухаренко, В. А.* Интерпретация текста: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.» / В. А. Кухаренко. – 2-е изд., перераб., – М., 1988.
4. *Палиевский, П. В.* Внутренняя структура образа / П. В. Палиевский // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер / Ю. Б. Бореев [и др.] / Ред. коллегия: Г. Л. Абрамович [и др.]. – М., 1962.
5. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / Рэд. В. К. Бандарчык / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Беларус. нар. творчасць – Мінск, 1973. – Ч. 1.
6. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / Рэд. В. К. Бандарчык / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Беларус. нар. творчасць – Мінск, 1978. – Ч. 2.